

УДК 94 (477.5) «19/18»

**КЛЮЧОВІ ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО КОЗАЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ***С. М. Цигульський*

Кіровоградський державний національний технічний університет

В науковому дослідженні автор намагається виявити основні тенденції, що відбувалися в правовому полі та соціальному становищі такої верстви, як Лівобережне козацтво, протягом визначеного періоду. Станова система в цей час зазнає якісних перетворень. Докорінні реформи спіткали різноманітні державні механізми і підвалини системи управління. Зміни торкнулися й козаків Лівобережної України. Автор зробив спробу проаналізувати динаміку та розвиток проблеми земельного питання, що існувала всередині групи населення й впливала на соціально-економічне становище козаків, простежити фіскальну політику влади щодо визначеної верстви.

Також потрібно приділити увагу впливу військових реформ на ті старі феодальні привілеї, що існували для лівобережних козаків й виокремлювали їх серед інших поселян Полтавської та Чернігівської губерній.

Ключові слова: *Лівобережне козацтво, переселення, земельне питання, податки, статистика.*

Постановка проблеми. В другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. ряд історичних проблем, що стосувалися лівобережних козаків, потребує детального дослідження. Аспекти ко-

зацького землегосподарства, переселення козаків на нові терени імперії, податкового навантаження слід ретельно проаналізувати та охарактеризувати їх наслідки.

Мета роботи. Окреслити ключові проблеми й аспекти існування Лівобережного козацтва в державному механізмі Російської імперії у пореформений період, висвітлити соціально-економічне становище козацтва, питання земельного «голоду» та його наслідки.

Аналіз публікацій і досліджень. Протягом тривалого часу проблемам суто Лівобережного козацтва в цей хронологічний період історики майже не приділяли уваги. За часів Російської імперії історична інформація про козаків накопичувалася завдяки діяльності земств й різноманітним документальним матеріалам [1; 4; 7; 10–13].

Сучасні дослідження присвячені проблемам переселенської та податкової політики уряду щодо селянства України. Науковці і вчені досліджують реформи державних селян другої половини ХІХ ст., торкаючись й деяких історичних аспектів існування лівобережних козаків. Двотомник історії українського козацтва також лише частково надає інформацію про Лівобережне козацтво пореформено-

го періоду [2; 3; 5; 6; 9; 14; 15].

Виклад матеріалу. Друга половина XIX ст. Лівобережне козацтво внаслідок реформ втрачає ряд своїх станових пільг у порівнянні з іншими сільськими верствами населення, деякі феодальні привілеї просто втрачають власну силу. 1861 р. кріпаки отримали довгоочікувану свободу, стали суб'єктами правових відносин, водночас, саме це після покріпачення частини сільського населення Лівобережжя, й стало одним з головних вододілів між ними і козаками. Козаки завжди цінували власну особистісну свободу. В цей період земля остаточно набуває рис товару, а не станового привілею. В 70-х рр. XIX ст. лівобережні козаки втрачають один з власних чи не найважливіших привілеїв – відбування рекрутської повинності. Законодавством першої половини XIX ст. козаки мали ряд пільг у порівнянні з іншими непривілейованими верствами населення. Строк служби складав 15 років тощо. Внаслідок підготовленої Д. Мілютіним військової реформи, на теренах імперії запроваджувалася загальна військова повинність усього чоловічого населення безстанового характеру, визначалися загальні строки відбуття служби [5, с. 355].

Важливим та вкрай впливовим на реалії Лівобережного козацтва є питання рівня забезпеченості представниками верстви земельними наділами. Суттєвий фактологічний матеріал, зібраний земствами, надає змогу це дослідити. В своєму дослідженні домогосподарств козаків Полтавської губернії у другій половині

XIX ст. (1880-ті рр.) І. А. Базилевич наголошує, що головний фактор в економічному житті та благоустрою козаків становило землеробство. Саме тому, рівень матеріального становища сім'ї, багатства козацького двору, будинку тощо майже повністю залежить від кількості «удобной пахатной» землі, яку козаки-господарі можуть обробляти [1, с. 2]. Встановлення середньої кількості десятин землі різноманітних за розмірами козацьких господарств покаже гостроту «земельного голоду» в куті зору земельного питання на селі.

І.А. Базилевич задля ефективності статистичного дослідження Супруновської волості класифікує усі типи селянських (в тому рахунку й козацьких) землегосподарств на п'ять груп. Перша група становить собою «...домохозяйства безхозяйственные, безкапитальные, постоянно нуждающиеся, какие бы урожаи не были», тобто такі, що не мали перспектив до розвитку, а для того, щоб вижити і прогодувати сім'ю, господарям потрібно було продавати власну робочу силу, що означало «личной наем» козака чи селянина. Третя група господарств класифікувалася як своєрідний «середній клас» на селі, рушійна економічна сила, козаки-землевласники даної групи володіли усіма необхідними ресурсами, землею та капіталом, щоб стати незалежними й успішно працювати. Друга група вбачається як найбільш нестабільна, і будь-який неврожай чи втрата в сім'ї автоматично переводили подібне господарство до рангу першої. Водночас, за сприятливих обставин

козак-власник такого господарства мав змогу перетворити його на середнє. Четверту та п'яту групи склали найбільш заможні господарства, де середньому цифри суттєво різнилися (на 4 групи господарство припадало 4 одиниці худоби й 9 десятин землі, а на 5–7 одиниць худоби й біля 24 десятин землі) [1, с. 5].

1877 р. в приватній власності у Полтавській губернії знаходилося 50,2 % від загальної площі земель сільськогосподарського спрямування, Чернігівській – 42,9 %. Це вдвічі більше у порівнянні із статистикою по 50 губерніях Європейської Росії (24,9 %) [15, с. 51]. Така яскрава різниця стала можливою в Полтавській та Чернігівській губерніях завдяки Лівобережному козацтву, традиції приватного землеволодіння якого сягали сотень років. Підтверджується це статистикою по Супруновській волості, де у 8 населених пунктах перебувало загалом 1391 земельних домогосподарств. Серед них козацьких налічувалося 788 (тобто 56,64 %), наприклад, селяни-власники мали 447 (24,96 %). Селяни, що в минулому були кріпаками у відсотковому відношенні володіли 0,58% загальної суми домогосподарств [1, с. 7]. Розміри господарств козаків даної волості в цілому висвітлюють картину тієї економічної ситуації, в якій опинилися лівобережні козаки. У відсотках до першої групи належало 39,8 % домогосподарств, до другої – 21,1 %. Козаки, що володіли землями третьої групи, склали 22,8 %, четвертої – 7,8 %, п'ятої – 8,5 %. Тобто, до категорії «за межею бідності» зараховувалося

61 % козацьких господарств.

Для розуміння динаміки розвитку козацького приватного господарства, слід порівняти середню кількість земельних наділів в другій половині ХІХ ст. та на початку ХХ ст. В другій половині ХІХ ст. на прикладі Миргородського та інших повітів Полтавської губернії ситуація складалася наступним чином. В Миргородському повіті безземельних нараховувалося господарств 1,7 %, Полтавському – 5 %, Зеньковецькому – 1,8 %; кількість «огородників» 14,8 %, 24,5 %, 17 % відповідно. Кількість козацьких господарств, що мали орні землі розміром від 1 до 3 десятини у Миргородському повіті – 25 % (24 % по Полтавському й 29 % у Зеньковецькому); від 3 до 6 десятин – 24 % (19 % у Полтавському та Зеньковецькому); від 6 до 9 дес. – 13%, 9 %, 14 %, відповідно; до господарств із наділами 9 і більше десятин – 19 %, 17 %, 17 % [11, с. 21–22].

Слід зауважити, що статистичне бюро Полтавського губернського земства зазначало: «Словом, между сравнимаемыми уездами, распределение земли в Миргородском благоприятнее других. Но и в этом уезде нельзя пройти молчанием, что более 2/5 казачьих хозяйств совсем не обеспечено землею в удовлетворении насущных потребностей, да кроме около 1/4 хоз. Имеют пахотной земли менее 3 и менее 6 дес. – количество, при настоящих культурных условиях не достаточное для обеспечения продовольствием средней семьи [11, с. 23]. Себто, більше половини козацьких сімей, які навіть володіли земель-

ними наділами, не здатні були таким обсягом десятин себе забезпечити.

На початку ХХ ст. ситуація залишається для козацького стану досить напруженою. В Полтавській губернії господарства, де налічувалося до 1 десятини землі, складали 10,6 % від усіх тих, що де знаходилися орні землі (біля 1 % загального обсягу десятин приватної козацької власності); від 1 до 3 десятин – 28,4 % (8,4 % усіх орних десятин); від 3 до 6 десятин – 26,8 %; від 6 до 9 десятин – 13,7 % (16,1 % контролю за кількістю орних десятин); від 9 та більше – 20,6 % (56,6 % орних земель) [10, с. 39].

Таким чином, протягом другої половини ХІХ ст. – на початку ХХ ст. кардинально та якісно в земельному питанні ситуація не змінюється. Більше ніж 60 % козацьких землегосподарств знаходяться за межею бідності та самозабезпечення, значна частина козацтва взагалі безземельна, чи володіла присадибними ділянками, однак не мала орних десятин. 1/5 відносно заможних господарств, де перебувало від 9 та більше десятин, увібрали в себе біля половини від кількості орних земель. Середні господарства складали суттєву меншість. Також простежується тенденція значного зростання козацьких сімей, що володіли менше ніж 6 десятинами власної орної землі.

Прискіпливий розгляд земельного питання потрібен, оскільки саме даний фактор створював соціальну напругу в селі, він впливав на матеріальний стан козацького населення. Ці явища породжували основні тенденції в переселенській та податковій

політиці уряду щодо козацтва, правові засади землеволодіння тощо. Лівобережне козацтво разом з іншими поселеннями, в пореформений період відбували ряд повинностей, які поступово переходили на грошову основу, тобто йшов процес монетизації. Повинності поділялися на три види (казенні, мирські та земські). Відбування та сплата земських і казенних мало змішаний характер (в грошовій та натуральній формі), мирські ж були суто натуральні. До казенних грошових повинностей нараховувався на користь держави подушний та державний поземельний податки, також стягувався грошима й земській збір на місцеві губернські потреби тощо [2, с.10–15].

В останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. фіскальна система Російської імперії зазнала суттєвих змін. Для селянства загалом, та козацтва зокрема позитивним явищем являлося скасування соляного податку, зниження викупних платежів для державних селян, 1886 р. оброчний податок трансформувався на викупні платежі (однак його козаки за правом приватної земельної власності не сплачували), 1884 року підвищувався поземельний податок. У 1889 р., указом 12 липня ліквідовувалися губернські з селянських прав присутствія, 1885 р. припинив існування паспортний збір. Указом від 12 березня 1903 р. скасовувалася кругова порука [2, с. 10–15].

Водночас, знаковою та епохальною за свою важливість для Лівобережного козацтва стала інша подія, пов'язана з податковим законодав-

ством імперії щодо даної верстви населення. Через економічні негаразди всередині стану й неефективність та архаїчність податку, в 1885 р. для лівобережних козаків скасовувалася подушна повинність. Указом від 28 травня 1885 р. зазначалося припинити збір подушного з 1 січня 1886 р.: «в) с малороссийских казаков и других поселян, состоящих как на особых правах, так и на общин окладах» [7, с. 238].

Про важливість такого кроку, по перше, говорить зубожіння й незадовільне матеріальне становище козаків, через що уряд змушений був піти до такого кроку [3, арк. 145]. Статистичні дані від земств наводять Яскраву картину необхідності подібного кроку. На початок 1880-х рр. у Миргородському повіті перебувало 27784 ревізьких душ. Серед казенних платежів вони сплачували подушний податок в розмірі 84161 рублів, державний поземельний податок 6675 руб. Загалом казенні платежі складали 93424 руб. Земські нараховували: губернський та повітовий в розмірі 38712 руб. На мирські (волосний та сільський збори) в рублях 11712. Себто, козаки повіту сплачували 143857 руб. Недоїмка станом на 1883 рік становила казенних платежів 20442 руб., земських зборів 9882, страхових 5921 руб. У відсотковому значенні казенні займали 64,4 % від усіх податків та зборів в рубльовому еквіваленті. Земські – 26,4 %, мирські – 8,2 %. В середньому на ревізьку душу припадало 5,2 руб. На окладну десятину землі – 1,6 руб. [11, с. 190–191]. Тим самим, подушне до скасування вибира-

ло левову частку усього фіскального навантаження на козацьке приватне домогосподарство. А його відміна покликана внести серйозні зміни в баланс стягнення з козаків різноманітних податків і платежів. Тим самим це дало б змогу вивільнити на покращення матеріального становища власного господарства лівобережним козакам додаткові, суттєві, кошти.

Земська статистика за 1909 р. надає такі цифри щодо фіскальних платежів у Полтавській губернії. Загалом тут знаходилося 4188216 десятин оподаткованої землі. Казенні платежі становили 623899 руб.; земські збори – 4464688 руб.; мирські – 888648 руб. (грошові) та 420092 руб. (натуральні в грошовому еквіваленті). Через скасування подушного казенні збори різко зменшили власну питому вагу серед загального рівня податкового навантаження [10, с. 127].

В господарсько-економічному огляді Кобеляцького повіту Полтавської губернії наприкінці ХІХ ст. наводиться порівняння в податкових правах і обов'язках міщан, козаків та інших жителів села. Козаки, завдяки правам приватної земельної власності, нарівні з привілейованими верствами землевласників й містянами, виплачували лише поземельний податок та земські й станові повинності; селяни казенного відомства та «собственники (быв. крепостные)», за отримані землі обкладалися викупними платежами, окрім інших податків та повинностей. До скасування подушного різниця також існувала – селяни ще й сплачували оброчну подат із земель. У порівнянні козаків

й містян із селянами інших верств, в їх руках зберігалися «...в наличности сумма, соответствующая выкупным платежам крестьянства. Этот порядок вещей, имеющий закономерные основания и вековую историю, создал для казачества и мещанства возможность накопленный и сбережений...» [13, с. 43–44].

Важливою сторінкою історії Лівобережного козацтва в другій половині XIX ст. – початку XX ст. є проблема переселення представників стану в малозаселені регіони Російської імперії. В даний період центральна влада завдяки переселенським процесам переслідувала ряд власних завдань та цілей. З точки зору лівобережних козаків, це була чи не єдина можливість отримати важливу для життя й водночас не доступну, нажаль, у власній етнічній та становій ойкумені, землю. Козаки приймали активну участь в організованих кампаніях з заселення, наприклад, Південних регіонів сучасної України, чи Кубані, протягом першої половини XIX ст. До Чорноморського війська за цей проміжок часу переселилося трохи більше як 100 тис. козаків за чисельними розпорядженнями уряду [9, арк. 78].

В пореформений період козаки становили левову частку від усіх переселенців з Полтавської та Чернігівської губерній, оскільки вони окрім того, що були особисто вільні, не мали земельних фіскальних зобов'язань викупних платежів тощо. Міграційна активність напряму пов'язана саме з економічним, матеріальним станом козацьких господарств. Питома вага селян і козаків, наприклад, з Полтав-

ської губернії, складала 98,3% (на початку XX ст.) від загальної кількості усіх, хто покидав її межі [14, с. 83]. Лави переселенців здебільшого поповнювали ті охочі, котрі не володіли достатньою кількістю власної землі, або не мали її взагалі. Так, серед осіб, хто виїхав з Полтавської губернії протягом 1895–1896 рр., безземельних налічувало 21,8 %; землевласників до 1 десятини – 22,6 %; до 3 десятин – 40,6 %. Тобто, біля 80 відсотків переселенців становили селяни й козаки, господарства яких знаходилися за межею бідності, й не здатні прогодувати сім'ю [15, с. 199].

Із року в рік кількість охочих до переселення зростала. Щоб зрозуміти масштаби, слід переглянути аналіз ситуації Чернігівською губернською управою щодо участі Чернігівського земства «в переселенческом деле» за 1909 р. Вказується, що: «Переселенческое движение из Черниговской губернии, возрастающая с каждым годом, достигло в настоящее время громадных размеров. Так, за 1908 г. из губернии выселилось 7004 семейства – 47027 душ, за первые же семь месяцев 1909 г. – 29126 душ. При ежегодном приросте населения 53300 душ, почти весь ежегодный прирост сельского населения, как оказывается, выселяется из губернии [4, с. 125].

Висновки. Таким чином, Лівобережне козацтво в окреслений хронологічний період зазнало значних перетворень в правовому колі, втрапивши ряд власних привілеїв, що притаманні феодалним становим суспільствам. Також надскладною залишалося соціально-економічне ста-

новище козаків через тотальний брак земельних ділянок. Біля 60 % усіх козацьких сімей, що мали земельні наділи, не мали змогу повністю себе забезпечувати. Через подібні явища представники верстви змушені були вдаватися до радикальних кроків, та шукати нового життя на величезних теренах Російської імперії. Задля покращення ситуації влада скасовувала неефективний та вкрай важку для сплати подушну повинність, що дало змогу вивільнити деякі грошові суми для козаків.

Література та джерела

1. Базилевич І. А. Опыт подвального статистического исследования Супруновской волости. / И. А. Базилевич. – Полтава : Типография И. Петренко, 1881. – 112 с.
2. Берестовий А. І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. І. Берестовий; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2011. – 20 с.
3. Бойко В. М. Реформи державних селян другої половини ХІХ ст. в Лівобережній Україні : Дис...канд. іст. наук : 07.00.01. / В. М. Бойко; Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – 272 с.
4. Деятельность Черниговского губернского земства по переселению за 1909 год. – Чернигов : Типография губернского земства, 1910. – 228 с.
5. Історія українського козацтва : Нариси : У 2 т. / [Редкол. А. Смолій та ін.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.
6. Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850-1916 рр. // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65–70.
7. Об от мене подушной и преобразования оброчной подати. 28 мая 1885 // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – СПб., 1887. – Т. V. – № 2988. – С. 238–239.
8. Петлин Н. С. Опыт описания губерний и областей России в статистическом и экономическом отношениях, в связи с деятельностью в них Государственного банка частных кредитных учреждений / Н. С. Петлин. – СПб. : Тип-я В. Киршидума, 1893. – Ч. 1. – 648 с.
9. Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1798–1917 роки) : Дис...канд. іст. наук : 07.00.01 / Є. Д. Петренко; НАН України, Інститут історії України. – К., 1996. – 206 с.
10. Полтавский земский календарь на 1910 год / [Издание Полтавского губернского земства]. – Полтава: Электрическая типография «Дохман», 1909. – 238 с.
11. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии / [Под ред. Н. Терешкевича]; [Собрано и обработано Статистическим бюро Полтавского губернского земства]. – Полтава: Типография И. А. Дохмана, 1884. – Том III. Миргородский уезд. – 381 с.
12. Свод законов о состояниях (Св. зак., т. 9, изд. 1899 г. по прод. 1906 и 1908 гг.) : [с предм. указ. и с позднейшими узаконениями по день выхода в свет] // Саатчиан А. Л. – 1911. – 506 с.
13. Хозяйственно-экономический обзор Кобелякского уезда Полтавской губернии // [Сост. и обработал В. И. Василенко]. – Кобеляки : Типография Б. И. Брагилевского. – 142 с.
14. Якименко М. А. Аграрні міграції українського селянства на рубежі ХІХ–ХХ століть : Монографія / М. А. Якименко. – Полтава : РВВ ПДАА, 2006. – 144 с.
15. Якименко Н. А. Переселенческая политика царизма на Украине и ее последствия (1861–1917 гг.) : Монография / Н. А. Якименко. – Полтава : РВВ ПДАА, 2011. – 298 с.

Tsyhulskyi S.M. DOMINANT CHANGES IN SOCIAL AND LEGAL STATUS OF LEFT-BANK COSSACKS IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES IN THE RUSSIAN EMPIRE. In the research the author made an attempt to identify the main tendencies that occurred in the legal framework and social situation of such segment of social structure, as Left-bank Cossacks, for a specified period. Old feudal estate system was transformed and changed. Radical reforms were introduced in the state mechanism and management system. Reforms touched on Cossacks too. The author made an attempt to analyze the dynamics and development of land issue, that prevailed in the social and economic problems of Cossacks, to investigate the fiscal policy of the state toward the Left-bank Cossacks.

Attention must be paid also to the influence of the military reforms on Left-bank Cossack's old feudal privilege, that made significant difference among the settlers of Poltava and Chernihiv regions.

Keywords: Left-bank Cossacks, resettlement, land issues, taxes, statistics.

Цыгульский С.М. КЛЮЧЕВЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАТУСА ЛЕВОБЕРЕЖНОГО КАЗАЧЕСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.В. В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ. В научном исследовании автор пытается определить основные тенденции, которые происходили в правовом поле и социальном состоянии такой группы населения, как Левобережное казаче-

ство, на протяжении указанного периода. Сословная система в это время претерпела качественных изменений. Коренные реформы постигли разнообразные государственные механизмы и основы системы управления. Изменения коснулись и казаков Левобережной Украины. Автор сделал попытку проанализировать динамику и развитие проблемы земельного вопроса, который существовал внутри группы и влиял на социально-экономическое состояние казаков, проследить за фискальной политикой власти по отношению к данному сословию.

Также необходимо уделить внимание влиянию военных реформ на те старые феодальные привилегии, которые существовали для левобережных казаков и выделяли их среди других поселенцев Полтавской и Черниговской губерний.

Ключевые слова: Левобережное казачество, переселение, земельный вопрос, налоги, статистика.